

Hegy Ádám

„Szükségtelen bibliothécák” és folyton csak olvasó lelkészek a Békési Református Egyházmegyében a 18. század végén¹

1797-ben Fábrián József békési tanítót börtönbüntetésre ítélték, mert egy olyan kátét készített, amely erősen emlékeztetett a magyar jakobinus mozgalom kátéjára. Ebben a szövegben egy érdekes megállapítást is találhatunk a könyvtárakkal kapcsolatban, ugyanis Fábrián azt állította, hogy „hazugságban” imádja az az Istent, aki „minden féle pompás, szükségtelen... Bibliothécákat” állít fel.² Ez a kijelentés elég furcsának hangzik, hiszen magának Fábriának is 290 tételből álló magánygyűjteménye volt, és arról volt híres, hogy békési tartózkodása alatt tanítási időben is folyton csak olvasott és fordításokat készített:

„Tudom hogy csomó könyvel járt bé a Klassisba, ott pipázott, olvasgatott háttal a gyermekek felé, akik osztán azt tselekedték a mit akartak.”³

A helyzet megértése szempontjából nem szabad elhallgatnunk azt, hogy Fábrián nemcsak a könyvtárak ellen kelt így ki, hanem általában minden olyan emberi fényűzés ellen, amely az ember lelkét az igazi Istenimádattól eltávolították, mint például a képek, a pompás ruhák és mások.⁴ Ez alapján feltételezhető, hogy a barokk teremkönyvtárak díszes világát, valamint a hitéletet csúfoló kiadványokat kifogásolta, és nem magát a könyvgyűjtést. Ilyen kifogások más református gondolkodók szájából is elhangzottak, hiszen Hatvani István is bálványimádásnak tartotta a „szép könyvek” gyűjtését, amennyiben az nem a hit építését szolgálta.⁵ Fábrián viszont radikális deistaként nem maradt meg az Istenhit református dogmáinál, hanem a katolikus-protestáns hitviták keretén túllépve a kereszténység alapjait kezdte ki, mert a vallást emberi kitalációnak tekintette, a keresztény hitelveket nem tartotta bebizonyíthatónak, a Bibliát csak emberi kezek művének vallotta, a szentháromságtagadókat tartotta vallási szempontból a legtöbbre, valamint tagadta a túlvilág létezését, és nem hitt a feltámadásban.⁶

Esete jól ábrázolja, hogy vallásellenes gondolatok a vidéki Magyarországra is eljutottak, melynek során sokrétű és összetett szerepet játszott a könyv az itteni református lakosság életében. Tanulmányomban azt próbálom meg bemutatni, mit gondoltak a Békési Református Egyházmegye tagjai a nyomtatott könyvről, és annak funkciójáról a 18. század végén. A hiteles elemzés érdekében röviden felvázolom, mit tudunk a korabeli Magyarországon a könyv társadalmi szerepéről, majd bemutatom a rendelkezésünkre álló forrásokat. Ezt követően külön-külön tárgyalom néhány könyvkötő lelképásztor és a lelkészi kar további „átlagos” tagjaival kapcsolatos adatokat, valamint felvázolom a laikus egyháztagokhoz kötődő forrásokat.

Magyarországon a felvilágosodás képviselői a nyomtatott könyvet olyan eszköznek tartották, amelynek segítségével a köznép műveltségét lehet emelni. Az olvasás népszerűsítésének programjában mégis paradox helyzet állt elő, mert a vezető értelmiség arra volt szocializálva, hogy a műveletlen néprétegekkel nem kell törődni. Ezt a furcsa helyzetet

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² ELEK, 1985, 76.

³ *Az ekklezsia meglátogatásakor felvett tanúkihallgatási jegyzőkönyv, Békés, 1796. december 9.* TtREL I.1.b.37.658. nr. 5.

⁴ ELEK, 1985, 76.

⁵ GÁBORJÁNI SZABÓ, 2014, 66.

⁶ *A békési egyházmegye sententiája Fábrián Jánosra nézve, Öcsöd, 1796.* TtREL I.1.b.36.644. nr. 1.

jól mutatja az, hogy több olyan népfelvilágosító művet fordítottak le magyarra, amelyek eredeti változataiban a könyv és az olvasás szerepét központi motívumként tárgyalták, mégis a magyar szövegekben mind a protestáns mind a katolikus munkákban a könyv marginális szerephez került, illetve az olvasás szerepének hangsúlyozását átvette az előszó jelentősége. A protestáns művek természetesen a magyar fordításokban is hangsúlyozták a Biblia olvasásának jelentőségét, de a Szentírásen kívül létező többi könyvvel szemben óvatosságra intették az érdeklődőket. Ezt az óvatosságot valószínűleg a fel-fel bukkanó vallásellenes gondolatok és a francia forradalom felerősíthette. Mindezek ellenére nem lehet azt mondani, hogy a református lelkészek elzárkóztak volna a nyomtatott könyv által nyújtott lehetőségek kihasználásában, hiszen a magyarországi könyvpiacra 1781 után kiugróan megemelkedtek az általuk írt kegyességi művek kiadási arányai. Sőt! A szépirodalomban is többen vezető szerepet vállaltak. A református értelmiség körében lezajlott változást mutatja az is, hogy az 1780-ban megjelent *Biblia tárháza* című könyv már nemcsak a Szentírás olvasását tartotta hasznosnak, hanem a történelmi könyveket is olvasásra ajánlotta. A közigazgatásban viszont megfigyelhető volt egyfajta óvatos magatartás az olvasás terjedésével kapcsolatban, mert sokszor maguk a vármegyék vezetői kérték a szigorú cenzúra bevezetését, mert a francia forradalom radikalizálódása miatt tartottak a veszélyes olvasmányok elterjedésétől, miközben korabeli értelmiségiek egy csoportja kimondottan az alsópapságra építve próbálta meg az olvasás népszerűsítését elérni. Protestáns lelkészek esetében ez nem is meglepő próbálkozás, mert több kutatás is bizonyítja, hogy a hazai kora újkori protestáns társadalom esetében a Biblia és hitbuzgalmi olvasmányok rendszeres olvasása kimutatható volt. Az alsópapságra építő szervező erőnek a Dunántúli Református Egyházkerületben a 19. század elejére már érezhető hatása lett, mert az esperes vezetésével olvasóköroket szerveztek.⁷

Kulcsár Adorján⁸ és Fülöp Géza⁹ által felvázolt idealisztikus képet, amely azt állította, milyen értékes, a magas kultúrához tartozó olvasmányokat forgatott a magyar értelmiség a 18–19. század fordulóján, több támadás is érte. Tóth István György a hatalmas mértékű analfabetizmus bemutatásával vonta kétségbe az elit kultúra olvasmányainak széleskörű elterjedését, hiszen szerinte az olvasás a paraszti világban gyakran az imádkozás szinonimáját jelentette.¹⁰ Ehhez hasonlóan Benda Kálmán¹¹ és Granasztói Olga¹² is arra a következtetésre jutott, hogy a népi kultúrát csak nagyon lassan és torzult formában érték el a felvilágosodás gondolatai, ráadásul a vezető értelmiség sem a 20. század által kanonizált műveket olvasta, hanem a libertinus irodalomtól kezdve a mély kegyességi művekig, szinte mindent. Berlász Jenő a rendelkezésére álló források felhasználásával vázlatosan be tudta mutatni a 18. századi Magyarország könyvtárait, de nem álltak rendelkezésére olyan adatok, amelyek a könyvek mindennapi használatára vonatkoztak volna.¹³ Monok István hívta fel arra a figyelmet, hogy a közös könyvhasználat még a 18. században is komoly értelmiségi csoportszervező erővel bírt, amely a könyvek ismerősök közötti kölcsönzésével, sajátos tudós közösségeket hozott létre.¹⁴ Szélsőséges ellentéte ennek a hazai népi kultúrában megfigyelhető jelenség, amely a könyvet csodatévő szereppel ruházta föl, hiszen a boszorkánysághoz kötődő hiedelemvilág számos

---

⁷ BALÁZS (2013), 202-203. BÍRÓ (2003), 139. HORVÁTH, 2004, 139. S. LACKOVITS (2000), 179. DIENES (2002), 64. KÓKAY (1983) 170-171. FEHÉR (2009), 84-90. HUDI (2011), 128-129. LABÁDI (2007), 61-78. MARJANUCZ (2012), 93, 97.

⁸ KULCSÁR (1943).

⁹ FÜLÖP (1978).

¹⁰ TÓTH (1996): 80-82, 87-90.

¹¹ BENDA (1982).

¹² GRANASZTÓI (2009).

¹³ BERLÁSZ (1974).

¹⁴ MONOK (2009).

példát adott erre.¹⁵ Kristóf Ildikó a kora újkori Magyarország jogi aktusainak kutatása során megállapította, hogy sok esetben jogi ügyeket olyan formulával zártak, amelyek párhuzamosan használták az írásos és szóbeli bizonyítást, vagyis a társadalom bizonyos csoportjaiban még a 19. század elején is megfigyelhető volt az alfabetizáció és az analfabetizmus közötti átmenet.¹⁶ A kora újkori Magyarországon a közösségi hangos olvasás még általánosan elterjedt volt, amelyre nagyon sok példát lehetne találni, de elég itt megemlíteni Alsóvadászt, ahol a falusi rendtartásban rögzítették a vasárnapi olvasmányok módját.¹⁷

Mind a hazai, mind a külföldi kutatás igyekezett az utóbbi években olyan módszertanokat kidolgozni, amelyek által hitelesen lehet bemutatni egy-egy csoport, olvasmányműveltségét. A szegedi olvasmánytörténeti kutatócsoport a Kárpát-medence egészéből összegyűjtötte a könyvjegyzékeket, amelyekből kinyerhető adatokat possessorok kutatásával és irodalmi szövegek filológiai elemzésével vetnek össze.¹⁸ Történészek zárt gazdasági és kulturális közösségek olvasmányműveltségét szintén előszeretettel választják kutatási témának, így például a 18. századi Bern zárkózott polgárságának könyvgyűjteményeinek elemzéséből kiderült, hogy ők is jól ismerték a radikális felvilágosodás gondolatait.¹⁹ Annak ellenére, hogy a felvilágosodás századában csak egy kis létszámú csoport merete nyíltan ateistának vallani magát, a nyugat-európai államok cenzorai olyan sok dokumentumot készítettek velük kapcsolatban, hogy azokból kicsiny radikális közösségek olvasási élményeit a legkisebb részletekig is megismerhetjük.²⁰ Ezek a példák azt mutatják, hogy az elemzések általában ugyan azokat az eszközöket használják fel módszertani szempontból, vagyis figyelembe veszik az adott könyv tartalmát (szövegét), az információhordozót (könyv külső jellemzőit) és azt az utat, amelynek során a könyv az olvasóhoz került.²¹

A fentebbiek alapján a nyomtatott könyv szerepének vizsgálatát a Békési Református Egyházmegyében én is különböző források felhasználásával végzem el. Itt szükséges megjegyezni, hogy a rendelkezésemre álló kutatási idő közepénél tartok, tehát még nem volt alkalmam az összes dokumentumot kézbe vennem, de már így is megbízható részmerleget választhatok föl.

A Békési Református Egyházmegye földrajzi kiterjedését tekintve északon a Körösök, nyugaton a Tisza, délen az Al-Duna és keleten a Kárpátok határolták, nyelvi jellemzőit nézve magyar és német nyelvű gyülekezetei voltak. Tájegységek szempontjából ez a Bánát egészét és az Alföld délkeleti területeit foglalta magában.²²

Az egyházmegye teljes fennmaradt iratanyagát átnéztem, amely bőven szolgáltat adatot arról, hogyan jutottak el bizonyos könyvek olvasóikhoz, hiszen az egyházlátogatások és egyházfegyelmi ügyek aktái erre vonatkozó információkat is szolgáltatnak. A presbiteri jegyzőkönyvek gyakran tudósítanak a gyülekezeti életen belüli konfliktusokról, amelyekben néha-néha a nyomtatott könyvről mint kommunikációs eszközről is véleményt nyilvánítottak. A számadási iratok segítettek annak megértésében, milyen anyagi ráfordítást vállalt egy-egy egyházközség könyveinek gondozására, és a cenzori jelentések pontosan elénk tárják, milyen könyvállománnyal rendelkeztek a Délvidék könyvtárai. Azok az egykori könyvtárak,

---

¹⁵ Sz. KRISTÓF (1995).

¹⁶ Sz. KRISTÓF (2002).

¹⁷ DIENES (1998), 30.

¹⁸ MONOK (1993). Lásd még: SZ. KRISTÓF (2008).

¹⁹ FURRER (2012).

²⁰ LAERKE (2009).

²¹ MILOTAY (1996), 180. Vö.: DARNTON(1990), 157-187.

²² KIS (1992a), 79-81.

amelyek a vizsgált területen valaha léteztek mára már szétszóródtak, de jó eséllyel bekerülhettek most is működő református könyvtárakba. Ezért Hódmezővásárhelyen és Szentesen a teljes vonatkozó könyvállományt átnéztem, Békésen és Makón ez a munka még hátra van. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy az általam vizsgált időszakban igen sok gyülekezet még éppen csak megalakult, mert II. József trónra lépésével vált lehetővé, hogy protestánsok telepes falvakat hozzanak létre a Bánátban. Valószínűleg ez a lehetőség is hozzájárult ahhoz, hogy a hazai református egyházban a külmissziót sürgető gondolatok is megjelentek, amely összekapcsolódott azzal az igénnyel, hogy a Bánát ismét a magyar közigazgatás része legyen, és minél több magyar nyelvi szigetet ékeljenek be a román, szerb és egyéb nyelvi csoportok közé.²³ A frissen alapított települések levéltári forrásanyaga igen kevés, de néha meglepően értékes adatokat közölnek a könyv funkcióját illetően. Külön érdekesség, hogy ebben az időszakban két német anyanyelvű gyülekezet is létrejött (Liebling, Rittberg), amelyek speciális kapcsolatrendszerük miatt segíthetnek annak megértésében is, hogy az újdonsült gyülekezetek hogyan viszonyultak a műveltségi állapotok kérdéséhez. Fontosnak tartom kiemelni azt, hogy munkánk szempontjából csak a református közösségek elemzésére van lehetőség, így a mezőberényi német ajkúak forrásait nem néztem át módszeresen, hiszen abban az időben ők az evangélikus egyházhoz tartoztak. Továbbá Rittberg német lakossága néhány év alatt szétszóródott, és a falut magyar reformátusok alapították újjá 1794-ben.²⁴ Az alábbi táblázatban összegzem a kutatás jelenlegi állapotát:

Gyülekezet neve	alapítási éve	Presbiteri jegyzőkönyv	Számadási iratok	Egyházigazgatási iratok	Rekonstruált könyvtár	Egyházlátogatási iratok	Egyházmegyei iratok
Ággya	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Van	Nincs adat	Van	Van
Battonya	1815	Nincs adat	Nincs adat	Van	Nincs adat	Van	Van
Békés	XVI. sz.	Van	van	Van	Fábián József	van	Van
Békéssámson	1793(?)	Nincs adat	Nincs adat	Van	Nincs adat	Van	Van
Békésszentandrás	XVI. sz.	Nincs adat	Nincs adat	van	Nincs adat	Van	Van
Bélzerénd	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat	Van	Nincs adat	Van	Van
Borossebes	Nincs	Ninc	Nincs	Van	Nincs	Van	Van

²³ KOLLEGA TARSOLY (2011), 102. KÓKAI (2010), 55-69, 92-96. KOOL (1995), 1. köt. 75-83.

²⁴ SZABÓ (1973). SZMIDA – NIKOLÉNYI (1901), 1-6.

	adat	s adat	adat		adat		
Debelliács	1794	Ninc s adat	Nincs adat	Van	Nincs adat	Van	Van
Doboz	XVI. sz.	Ninc s adat	Nincs adat	Van	Nincs adat	Van	Van
Dombegyház	1814(?)	Ninc s adat	Nincs adat	Van	Nincs adat	Van	Van
Erdőhegy	XVI. sz.	Ninc s adat	Nincs adat	Van	Nincs adat	Van	Van
Feketegyarmat	XVI. sz.	Ninc s adat	Nincs adat	Van	Nincs adat	Van	Van
Gyoma	XVI. sz.	Ninc s adat	Nincs adat	Van	Nincs adat	Van	Van
Gyorok	1798	Ninc s adat	Nincs adat	Van	Nincs adat	Van	Van
Gyula	XVI. sz.	Van	Van	Van	Van	Van	Van
Gyulavári	XVI. sz.	Ninc s adat	Nincs adat	Van	Nincs adat	Van	Van
Hódmezővásárhely	XVI. sz.	Van	Van	Van	Nincs	Van	Van
Kisperreg	1787	Ninc s adat	Nincs adat	Nincs adat	Van	Van	Van
Köröstarcsa	XVI. sz.	Ninc s	Nincs	Nincs	Nincs	Van	Van
Liebling	1786	Ninc s adat	Nincs adat	Van	Nincs	Van	Van
Magyarittebe	1781 (1786)	Ninc s adat	Nincs adat	Van	Nincs adat	Van	Van
Makó	XVI. sz.	Ninc s adat	Nincs adat	Van	Nincs adat	Van	Van
Mezőberény	Nincs adat	Ninc s adat	Nincs adat	Van	Nincs adat	Van	Van
Nagyzerénd	Nincs	Ninc	Nincs	Van	Nincs	Van	Van

	adat	s adat	adat		adat		
Öcsöd	XVI. sz.	Ninc s adat	Nincs adat	Van	Nincs	Van	Van
Reformátuskovács háza	1811(?)	Ninc s adat	Nincs adat	Van	Nincs	Van	Van
Rittberg	1786 (1794)	Ninc s adat	Nincs	Van	Nincs	Van	Van
Szentes	XVI. sz.	Van	Van	Van	Szala y Pál, Kis Bálint	Van	Van
Vadász	Nincs adat	Ninc s adat	Nincs adat	Van	Nincs	Van	Van
Vésztő	XVI. sz.	Ninc s adat	Nincs	Van	Nincs	Van	Van

1. táblázat

A Békési Református Egyházmegye anyaegyházközségei 1781-1821 között
(A táblázatban használt jelölések: van = feldolgozott forrás; nincs = feldolgozott, de adatot nem tartalmazó forrás; nincs adat = még nem feldolgozott forrás)

A Békési Református Egyházmegye egyik legnagyobb, körülbelül 6000 lelkes gyülekezetének, Szentesnek olvasmányműveltségéről Kis Bálint sokatmondó tömör összegzése tudósít bennünket legelőször, amely szerint kevés igényes olvasó volt a városban, mert a többség megelégedett históriás könyvek, kalendáriumok és a Szentírás forgatásával:

”Házi közönséges könyveik: a kalendárium, egy-két imádságos könyv és énekeskönyv találtak néhol Biblia is, és a Keresztyén tanítások. Ezekhez járulnak az iskolából kikerült gyermekeknek megmaradt rongyos könyveik, minéműek az Útmutatás, Hübner Históriaja, Kis káté, Öreg káté, halottas könyv. Ahol nőtlen ifjak, leányok vannak, ottan találtak: Álmoskönyv, Szerencsekerék, Csizió, Hét szép világi énekek, Árgirus históriája, Flórencz, Tékozló fiú, Kádár históriája, Toldi Miklós, Ludas Matyi, a Szép Juhászné, s más efféle apró könyvecskék, melyeknek olvasásánál vasárnapokon szokták magokat mulatni.”²⁵

Gyula és Hódmezővásárhely esetében alapos kutatások állnak a rendelkezésünkre, amely alapján azt mondhatjuk, hogy a város református értelmisége már tudatos olvasó volt, többen közülük jelentősebb gyűjteménnyel rendelkeztek.²⁶ Mégis az egyházmegye egészét illetően kevés információval rendelkezünk, hiszen műveltségi szempontból ezen a területen a szellemi élet kevésbé volt aktív, mint az ország más területein, mert hiányzott hozzá a polgári életformát folytató kereskedők, iparosok, értelmiségiek erős bázisa²⁷ Jól mutatja ezt, hogy az esperesség településein a vizsgált korszakban nem működött sem tipográfia, sem könyvkereskedő, a gyülekezetekhez legközelebb Szegeden és Aradon volt nyomda található,

²⁵ Kis (1992b), 215.

²⁶ Héjja (2003). Imre (1984).

²⁷ Szabó (2008), 104-105., 146-148.

amelyeket 1801-ben és 1819-ben alapítottak.²⁸ Könyvkötői tevékenységet viszont református településeken is folytattak, amely azért fontos, mert ezek a mesterek könyv- és papírkereskedelemmel is foglalkoztak. Néhány egyházi személy is üzött compactorságot, amely lehetőséget ad arra, hogy a könyves szakmát üzők szemüvegén keresztül vizsgáljuk meg először, hogyan gondolkodtak a könyv funkciójáról.

Könyvkötő mesterséget üző ember számára a könyv munkaeszköz, ezért mindennapi életére komoly befolyással bír, ráadásul ezt a szakmát üzők számára az írni-olvasni tudás alapkövetelménynek számított, amely kiemelte őket a társadalom alsóbb rétegéből.²⁹ Ismereteink szerint a 18–19. század fordulóján Békésen, Gyulán, Hódmezővásárhelyen, Makón és Szentesen folyamatosan működött könyvkötői műhely. Megélhetésüket valószínűleg a vármegyei iratképződés, a helybeli kisközművelődés, az egyházigazgatás iratszükséglete és magán megrendelések biztosították. Ebben az időszakban egyik településen sem működött könyvkötő cég, és az általam átnézett egyéb céhiratokban (pl.: csizmadia) sem lehet a neveikkel találkozni, ezért feltételezhető, hogy munkájukat céhen kívül folytatták, esetleg lazán kapcsolódtak a debreceni könyvkötő céhhez. Talán nem is meglepő, hogy többségükről Halász Margit adattára sem tud semmit.³⁰ Általában a compactor nem volt egyházi személy, néha mégis előfordult, hogy a kettő összekapcsolódott, viszont a lelkészi karhoz tartozók sohasem végeztek széleskörű tevékenységet, munkájuk inkább alkalmi, jövedelemkiegészítő jellegű volt. Mindezek ellenére meg lehet azt vizsgálni, hogyan alakították a református közösségek könyvhöz való viszonyát.

1793-ban a Helytartótanács az egész országra kiterjedő vizsgálatot rendelt el, hogy felmérjék hol működtek engedély nélküli nyomdák, könyvkereskedők és könyvkötők.³¹ A jelentések szerint Szentesen Varga István könyvkötő folytatott ilyen tevékenységet.³² A vármegyei és helytartótanácsi iratok viszont mélyen hallgatnak Rákosi Sámuel preceptorról, akinek ugyanebben az évben „A Diariumok öszve varrásáért és készítéseikért”³³ fizetett a helyi kálvinista egyház 20 krajcárt. Tevékenysége valószínűleg azért maradhatott rejtve, mert Vargával ellentétben eladó könyvkészlettel nem rendelkezett, minden bizonnyal csak alkalmi munkákat vállalt. Elképzelhető, hogy a helytartótanácsi vizsgálat miatt Varga ideiglenesen elveszítette vevőkörét, és Rákosi ezt kihasználva vállalta el a munkát. Ezt ma már nem tudjuk megállapítani, de az biztos, hogy Rákosi nevével a számadásokban többször nem találkozunk, míg Varga még 1815-ben is kötött az egyház számára.³⁴ Személyét annyira megbízhatónak tartották, hogy 1796-ban más gyülekezetek figyelmébe is ajánlották szolgáltatásait, és a kisperegi lelkész egyházi levelek továbbításával is megbízta őt.³⁵

Rákosin kívül még egy másik egyházi személyről tudunk, aki könyvkötést is vállalt: 1799-ben Béládi István erdőhegyi rektor az ágyai iskola számára vállalta el egy diarium készítését, amelyet nem teljesített. 1800-ban Lázár Pál assessor számára szintén nem készítette el Wilhelm Burkitt egyik művének bekötését.³⁶

---

²⁸ SZABÓ (2008),112. GAÁL (2001)

²⁹ JÓZSÁNÉ HALÁSZ (1999).

³⁰ J. HALÁSZ (2002).

³¹ V. ECSEDY (1999), 211.

³² *Ezen könyvek találtak Szentesen Varga István Compactornál 1792.* MOL C 60 83. csomó1793 F. 3. fol. 44r-46v.

³³ SzNREL I.375.h. 1793/1794.

³⁴ Vö.: SzNREL I.375.h. 1793/1794, 1808/1809, 1815/1816.

³⁵ *Szentmihályi Sebők Sámuel és Domokos Lőrinc körlevele a békési egyházmegye számára, Szentes, 1796.*

április 25. TtREL I.29.c.7. *Németi Sámuel kisperegi lelkész levele Juhász Istvánnak, Kispereg, 1818. február 13.* TtREL I.29.i.209.

³⁶ *Egyházmegyei közgyűlés, Gyulavári, 1799. február 28 és Békés, 1800. március 28.* TtREL I.29.a.2.

Sem Rákosi, sem Béládi nem volt felszentelt lelkipásztor, de tudjuk, hogy ők is egyházi személynek számítottak, mert a preceptor és a rektor sikeres vizsgák esetén előbb-utóbb lelkészi rangot kapott.³⁷ Úgy tűnik viszont, hogy inkább rontották, mintsem javították a könyvről és az írásbeliségről alkotott közvéleményt, mert Rákosi olyan könyvkötőt próbált meg a piacról kiszorítani, aki erős szálakkal kötődött a református egyházhoz, míg Béládi megbízhatatlan mesternek bizonyult.

Az egyházmegye területén működő többi könyvkötő is komoly kapcsolatokat épített ki a kálvinista egyházzal, amely lehetőséget teremtett nekik arra, hogy tevékenységüket a református egyháztagok előtt is propagálják. Barta Mihály makói könyvkötő 1818-ban a temesvári vásárra való útja közben eljutott Debelliácsra, ahova esperesi leveleket is vitt magával, valamint vállalkozott arra, hogy Keczei Sándor helybeli lelkipásztor által kiolvasott könyveket visszajuttassa az esperesi székhelyre, Öcsödre:

„Amelly levelet hozzám Debellásra való el küldés véget méltóztatott küldeni, én azt el küldöttem annak idejébe egy Betskereki emberséges embertől, de ő nem lévén bizonyos alkalmatossága, nem tudta kézhez szolgáltatni. Hanem most magam vittem el tőle, és által adtm az előljáróságnak...”³⁸

„Nyólcz darabokból álló Könyveit a Nagy Tiszteletű Senior Urnak Comp(actor) Barta Úr által haza küldöttem, az eddég való ususokat nagy alázatossággal köszönöm, különösön tetszenek nékem a' Du Bosch ideái és raisonjai.”³⁹

Sajnos nagyon sok Bosch nevű szerző alkotott a kora újkorban, így nem tudjuk megállapítani, pontosan milyen művekről lehetett szó, de figyelemre méltó dolog, miszerint egy könyvkötő személyesen vállalkozott arra, hogy a katonai határőrvidékre utazzon, mert ott esélyt látott arra, hogy üzletet köthessen. Jó kapcsolatrendszerét mutatja az is, hogy közvetlenül az espereshez fordult egy esetben, amikor a makói reformátusok között az egyik gyülekezeti taggal konfliktusba került.⁴⁰

A békési könyvkötő, Végh József esetében nem sikerült ilyen kapcsolatrendszerrel felderíteni, de az biztos, hogy rendszeresen kapott megrendeléseket a helyi gyülekezettől, és néha még könyveket is vásároltak tőle, mint például 1819-ben: „Compactor Vég Jósefnek az Ekklesia számára tőle vásárlott három új Gradualokért huszon négy forint.”⁴¹

A fentebb felsorolt adatokból csak annyit derült ki, hogy a könyvkötők részt vettek a könyvterjesztésben, de csak részben állapítható meg belőlük, hogyan befolyásolták a könyvről mint népfelvilágosító eszközzel alkotott véleményt. Természetesen a könyvpiac nemcsak a compactorokon keresztül érte el az egyházmegye területét, de az általam átnézett egyéb könyvbeszerzéssel kapcsolatos iratok nem visznek közelebb témánkhoz. A pontosabb rekonstrukció érdekében meg kell vizsgálnunk a lelkészi kar és a világi egyháztagok gondolkodásmódját. Az alább felvázolandó kép kettős: bizonyos esetekben a könyvet, mint fontos és hasznos eszközt mutatja be, máskor meg gyanús, zavart okozó dolognak. Nézzük meg először a pozitív vélekedéseket!

A lelkészek igyekeztek olvasókört kialakítani, amelynek olvasmányanyaga már túlmutatott az egyházi teendőkhöz szükséges ismeretek frissen tartásához: Kis Bálint szentesi lelkipásztor az egyházmegyében olyan olvasókört szervezett meg, amelynek csak egyházi

³⁷ DANKÓ (1988), 776.

³⁸ Barta Miklós makói könyvkötő levele Juhász Istvánnak Debelliács ügyében, Makó, 1818. május 17. TtREL I.29.i.114.

³⁹ Keczei Sándor levele Juhász Istvánnak, Debelliács, 1818. május 31. TtREL I.29.i.33.

⁴⁰ „1818. március 5. Makói lakos Barta Mihály compactor panasolja oda való rectorról, Kováts Sámuelről, hogy korhely, sokszor ittas.” TtREL I.29.o.1.

⁴¹ Bevételi és kiadási napló 1818/1819. TtREL I.62.e.1.

tagjai voltak, és a Tudományos Gyűjtemény számaint cserélgették egymás között.⁴² Úgy tűnik, ez a mozgalom akadozva működött, mert 1819-ben arról tudósítottak, hogy: „A T(udományos) Gyűjtemény circular, vagy is inkább hever.”⁴³ Mégis az olvasási kedv megmaradt, mert az állástalan, egykori makói rektor Kováts János arról tudósította az esperest, hogy „Én közönséges hivatal nélkül eltöltött időmnek nagyobb részét a Geometriának tanulására, és más hasznos Könyveknek olvasására fordítottam.”⁴⁴ Rengeteg ehhez hasonló példát lehetne azzal kapcsolatban felsorolni, hogyan szerezték meg a lelképásztorok a könyveiket, de kevés olyan eset van, amelyik bibliofil érzelmekre utal, viszont Szőnyi Benjámín hódmezővásárhelyi lelkész-esperes önéletrajzában többször is megemlíti, hogyan gyarapította könyvtárát, személy szerint megemlítve kiktől kapott külföldi tanulmányai során ajándékba könyveket.⁴⁵

A lieblingi református egyház esete viszont már átmenet a könyvről alkotott pozitív és negatív véleményeknek. Ezt a Bánátban fekvő német falut evangélikusok lakták, de 1791-re annyi református is betelepült, hogy létre jött egy református gyülekezet is. A hívők számára rendkívül fontos volt a német nyelvű istentisztelet, ezért Bazel Kantonból sikerült nekik egy lelkészt választaniuk, akit a békési egyházmegyei közgyűlés gond nélkül felszentelt lelképásztornak.⁴⁶ Nem úgy utódát, Glockner Jakobot, aki 1818-ban érkezett a településre, de nemcsak teológiai képzettségét találták gyengének, hanem még könyvekkel sem rendelkezett. Az esperes ezért arra utasította, hogy a debelliácsi lelkésztől kérjen kölcsön könyveket.⁴⁷ Úgy gondolom, Glockner története azért képez egyfajta átmenetet, mert ő egy olyan lelkész volt, aki finoman szólva is kevésbé vonzódott a könyvekhez, miközben az esperes még a távoli Bánátban is igyekezett olvasmányokról gondoskodni. Az olvasási lehetőségek mostoha körülményeit mutatja az is, hogy Liebling melletti szomszéd település a református Rittberg volt, mégis a több mint száz kilométerre fekvő Debelliácson található magának megfelelő műveket Glockner, hiszen – a korábban említett – Barta Mihály pont ebben az évben vitt könyveket a határőrvidéki faluba.

A tudós, rendszeresen olvasó lelképásztor éles ellentéte volt Papp János öcsödi rektor és káplán, aki 1794-ben egy részeg pillanatában kijelentette, hogy Mózes egy imposztor volt, valamint nem lesz feltámadás.⁴⁸ A tanulmány elején említett Fábrián János deista gondolataira nagyon emlékeztet ez az ügy azzal a különbséggel, hogy Papp alig forgatott könyveket: amikor az egyházi bíróság arról faggatta őt, honnan, milyen olvasmányokból szerzett tudomást ilyen filozófiai gondolatokról, egyszerűen csak azt felelte, hogy „A Fel támadásról a mit szóllottam, azt nem magamtól mondtam, hanem külső országi tanult emberekről. Hasonlóan hogy Mózeset is impostornak mondtam, azt is azoktól.”⁴⁹

⁴² Kis Bálint levele Juhász Istvánnak, Szentes, 1818. december 12. TtREL I.29.i.179.

⁴³ Kis Bálint levele Juhász Istvánnak, Szentes, 1819. szeptember 22. TtREL I.29.i.179.

⁴⁴ Kováts János volt makói rektor levele Juhász Istvánnak, Makó, 1818. április 7. TtREL I.29.i.114.

⁴⁵ MNL CsML-HL XIV.8. p. 5, 9, 25. Vö.: IMRE (1997), SZEREMLEI (1890).

⁴⁶ GLAS (1937), 39. ERK-SCHÄFER (1986), 17. Johann Gysin 1806–1817 között szolgált Lieblingben, innen Galíciába távozott. Az egyházmegyei közgyűlés szerint Bazel Kantonból származott, de svájci levéltári források nem állnak erről rendelkezésre, mert csak 1842-től vannak olyan adatok, amelyek a két bázeli kantonból származó lelkészeket tartják nyilván. (Daniel Kress (Staatsarchiv Basel-Stadt) és Andrea Rhyn (Staatsarchiv Basel-Landschaft) levéltárosok közlései.) Vö.: KIS (1992a), 152. *Egyházmegyei közgyűlés, Békés, 1806. április 10.* TtREL I.29.a.2. *Johann Gysin eltávozásának feljegyzése, 1818. január 2.* TtREL I.29.o.1. nr. 1. *Benedek Mihály levele Juhász Istvánnak, Debrecen, 1818. február 9.* TtREL I.29.i.114.

⁴⁷ *Glockner Jakab személyes bemutatkozása az esperes előtt, 1818. február 23.* TtREL I.29.o.1. *Esperesi jelentés a hódmezővásárhelyi, békési, lieblingi egyházakról, 1818. Öcsöd, 1818. február 23.* TtREL I.1.b.61.1354.

⁴⁸ BARCSA (1908) 2. köt. 311.

⁴⁹ *Papp Jánosnak feltett kérdések és válaszok az ügyében, Öcsöd, 1794. november 9.* TtREL I.1.b.35.595. nr. 2.

Az egyházon belül a könyvekkel szemben tanúsított gyanakvást egy köröstarcsai eset mutatja be legjobban. Köröstarcsán Szalontai László leánytanító (vagyis egyházi személy) azzal vádolta meg Pap Mihály falusi jegyzőt, hogy az istentiszteleteken udvariatlanul viselkedett: nem állt fel a többiekkel és az íghirdetés ideje alatt „holmi Históriai könyveket olvasott.”⁵⁰ Védekezésében Pap azt állította, hogy ez legfeljebb kétszer történt meg vele, de akkor sem szórakoztató irodalmat, hanem kegyességi munkákat olvasott:

„...Hogy Predikatio alatt könyvet olvasok, még pedig holmi históriákat. Ez tetemes hazugság, mert én prédikatio alatt soha sem olvastam, hanem talám vagy kétszer esett meg, hogy Communio alatt, míg az emberek és Asszonyok communicáltak Sandert és Derhamot olvastam,...”⁵¹

Pap ügyesen védekezett, amikor William Derhamot és Henrik Sandert említette, mert a kortárs református értelmiség előszeretettel olvasta műveiket, ráadásul ezek magyar fordításai egytől-egyig nyolcadrét alakban jelentek meg.⁵² A könyvek mérete azért érdekes, mert a tanú a vádlott háta mögött állt, ezért egy nagy folio alakú könyv bibliográfiai adatait könnyen elolvashatta volna, viszont a históriás művek gerincmérete megegyezett Derham és Sander munkáinak méretével, így Pap nyugodtan állíthatta, hogy hitbuzgalmi könyveket olvasott.

Ez a köröstarcsai eset pontosan tükrözi azt a kettősséget, amely jellemezte a magyarországi klérusnak az olvasásról kialakított gondolkodását. A katolikus Alexovits Vazul számított ebből a szempontból a legkonzervatívabbnak, mert egy egész kötetet írt az olvasás (különösen a felvilágosodás művei) ellen,⁵³ de a református egyházon belül is komoly problémának tartották az olvasmányok ellenőrzésének kérdését. Jean Frédéric Ostervald könyveit többen is lefordították magyarra, amely a korabeli kálvinista értelmiség mindennapi olvasmányainak része lett. A *Romlottságnak kútfejei* című munkája például külön fejezetet szentel a reformátusok számára ajánlott és tiltott olvasmányoknak.⁵⁴ A 18–19. század fordulóján Tóth Ferenc homiletikája és Kis János vallásvédő munkája is hangsúlyozta, hogy a lelkészeknek szükséges egy jól használható kézikönyvtárat kialakítani, és a hitvédelem érdekében rendszeresen képeznie magát, de az értéktelennek tartott ponyvákat, regényeket nem ajánlották a lelkészi kar számára.⁵⁵ A bevezetőben említett Fábíán József értékítéletéig ők ugyan nem jutottak el, de a „szükségtelen bibliothécák” elterjedése számukra is ismert jelenség volt. Az egyházigazgatás is felfigyelt a gyanús könyvek terjedésére, ezért a Tiszántúli Református Egyházkerületben 1787-ben, 1792-ben és 1811-ben is elrendelték a lelkészjelöltek és a lelkészek olvasmányainak ellenőrzését.⁵⁶ A békési egyházmegyében 1811-et követő években az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben rendszeresen találkozunk olyan kérdésekkel, amelyek arról érdeklődnek, mit olvasott a lelképásztor a szabadi idejében, míg 1811 előtt csak a szükséges liturgikus könyvek és jogszabályok meglétét vagy hiányát rögzítették.⁵⁷

⁵⁰ *Több tanúvallomás és intézkedés, ha Pap Mihály nem vonja vissza tanait, akkor excommunicáltassék, 1811. október 11.* TtREL I.1.b.51.1048. nr. 4.

⁵¹ *Pap Mihály vallomása szerint ittas volt, amikor a templomban azokat mondotta és bocsánatot kér, 1811. október 14.* TtREL I.1.b.51.1048. nr. 5.

⁵² SANDER (1794). DERHAM (1793) *Physico-theologia, az az az Isten lételének és tulajdonságainak a teremtés munkáiból való megmuttatása*, Bécs, 1793.

⁵³ ALEXOVITS (1792). Vö.: BRUNNER (1930). PADÁNYI (1974).

⁵⁴ OSTERVALD (1745), 271. GRANASZTÓI (2008), 656-667.

⁵⁵ TÓTH (1806), 43. KIS, (1815), 12-13.

⁵⁶ KIS, (1992a), 156. *Az esperesi visitációnális ideához tartozó jegyzések A. 1787.* TtREL I.29.c.13. *Hunyadi Ferenc levele az esperesnek, Debrecen, 1792. augusztus 20.* TtREL I.29.f.3.

⁵⁷ Például: *1812. évi egyházlátogatás.* TtREL I.29.h.1.

A világi református lakosság esetében is meg lehet figyelni ezt a kettősséget: bizonyos esetekben tisztelték, és a haladás legfőbb zálogának tartották a nyomdatermékeket, máskor meg ellenségesen viszonyultak hozzá. Nem meglepő, hogy az adott helyzetből adódó érdekek sokszor befolyásolták ezeket a megnyilatkozásokat.

Borossebesen Vég János lelkész helyzete 1818-ra annyira lehetetlenné vált, hogy kénytelen volt elhagyni a települést. A pap elleni tömeges hisztéria részeként a helyi lakosok az írott törvényeket őrző jegyzőkönyvet tekintették minden bajuk okozójának, azért azt megpróbálták megsemmisíteni:

„Mikor Felsőségnek rendeléseit és parantsolatit előttök olvasom azt merik mondani, hogy az ő dólgaikban sem Király sem Püspök nem parantsol. Sőt egy részeges veszekedő paraszt Patkó János nevezetű ember kikapván a protocollumot kezemből a földhöz letötte, hogy ne olvassam nekik.”⁵⁸

Haldoklók esetében viszont egészen másként állt a helyzet, mert több olyan esetet is ismerünk, amikor valaki hangsúlyozottan könyvek vásárlására adakozott. Ez azért érdekes, mert a végrendelezők gyakran hagytak pénzt egyházukra, iskolájukra és a szegényekre, de kevesen ragaszkodtak ahhoz, hogy bizonyos összeget csak könyvek vásárlására szabad fordítani. Hódmezővásárhely lakosságának többsége iskolázatlan paraszti társadalmi réteghez tartozott, mégis 1785-ben Kis Albert és 1789-ben Nagy Szabó István, diákok tankönyvszükségletére adott néhány forintot.⁵⁹

A nyomtatott könyvek szimbolikus jelentőséget tulajdonító paraszti világ nyomára bukkanunk Debretzeni István szentesi írástudatlan lakos végrendeletében, mert bibliájáról és egyéb könyveiről is rendelkezett.⁶⁰ Testamentumát ugyan csak egy vonással írta alá, de nagyon valószínű, hogy rendszeresen újraolvasott olvasmányairól van itt szó. (Kristóf Ildikó kutatásaiból tudjuk, hogy a kora újkorban Magyarországon létezett egy olyan társadalmi réteg, amelyik hitbuzgalmi műveket, kalendáriumokat lassan el tudott olvasni, de írni nem tudott.)⁶¹

A formálódó parasztpolgári értelmiség kialakulása a könyvekhez való viszony alakulásában is tetten érhető. Kis Bálint a dolgozat elején idézett munkája szerint a református lakosság többsége ha olvasott is valamint, akkor az kimerült kalendáriumokban, ponyvákban és a Bibliában. Mégis kimutatható egy vékony igényesebb olvasói réteg, ugyanis 1817-ben a reformáció 300 éves évfordulójára megjelent kiadványt Hódmezővásárhelyről, Gyuláról és Békésről nemcsak lelkészek, hanem földmérők, ügyészek, táblabírók, jegyzők és egyéb polgárok is előfizették.⁶²

A világi kálvinista lakosság vezető értelmisége volt Domokos Lőrinc, Domokos Lajos debreceni főbíró fia, aki 1790-1803 között Békés vármegye főjegyzője volt, és betöltötte a Békési Református Egyházmegye főgondnoki tisztségét is.⁶³ Könyvgyűjtési szenvedélyének, és művelődésszervező tevékenységének sok nyoma maradt fenn, így például a vármegye működéséhez friss jogi munkák beszerzéséről gondoskodott, és 1795-ben Békés vármegyében ő szervezte Milton *Elvesztett paradicsom* című művének előfizetését. A magyar jakobinus mozgalom árnyéka Domokosra is rávetődött, holott csak annyi volt a bűne, hogy francia

⁵⁸ *Vég János kérvénye az egyházmegyéhez, Borossebes, 1818. nap és hónap nélkül* TtREL I.29.i.209.

⁵⁹ *Kis Albert végrendelete, Hódmezővásárhely, 1785. december 11.* MNL CsML – HL IV/A/1001/g/5. *Esküdt Nagy Szabó István végrendelete, Hódmezővásárhely, 1789. augusztus 28.* MNL CsML – HL IV/1001/g/1.

⁶⁰ *Debretzeni István végrendelete, Szentes, 1820. július 15.* MNL CsML-SzL V/A/102/k/2. nr. 350.

⁶¹ Vö.: SZ. KRISTÓF (2002)

⁶² Például: Dömény József földmérő, Kaszap Mihály ügyész, Kovács Márton táblabíró, Szücs Pál jegyző. GLATZ-MÁRTON, (1818), 38–39.

⁶³ HÉJA (2009), 263.

nyelvű újságokat olvasott.⁶⁴ Sajnos nem került elő olyan levél, vagy napló, amelyik Domokosnak a könyvek szerepéről alkotott személyes véleményét tartalmazná, de az biztos, hogy ő is megtapasztalta az elfogadás és elutasítás jelenségét, hiszen a közigazgatás napi munkáját segítette könyvvásárlásaival, miközben a francia forradalom miatt a francia nyelvű folyóiratok olvasása is rossz képet alkothatott valakiről.

Ezek után megpróbálom összefoglalni a „szükségtelen bibliothécák” és a folyton csak olvasó lelkészek kérdését. Véleményem szerint a következőket állapíthatjuk meg: a Békési Református Egyházmegyében igen heterogén kép alakult ki a könyv funkciójával kapcsolatban. Egyházi és világi rangtól függetlenül bizonyos helyzetekben elítélték, és ártalmasnak tartották a könyvek olvasását, míg máskor a könyvekben található információkat hasznos és fontos segítségnek tartották, de ezek a vélemények folyamatosan mozgásban voltak: érdekvonalak, szituációk rendszeresen átírták azokat, és az esetek többségében nem két póluson, hanem keveredve jelentkeztek a mindennapi életben.

IRODALOM

- ALEXOVITS (1792): ALEXOVITS Vazul: *A könyvek szabados olvasásáról két fő-tzikkely...*, Patzkó, Pest.
- BALÁZS (2013): BALÁZS Péter: *Biblia, história, bölcselet a felvilágosodás korában*, L'Harmattan, Bp.
- BARCSA (1908): BARCSA János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*. 1–3. köt. Faragó György, Debrecen.
- BENDA (1982): BENDA Kálmán: A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon, *Helikon*, 28. évf. 1982/4, 533-539.
- BERLÁSZ (1974): BERLÁSZ Jenő: *Könyvtári kultúránk a XVIII. században*. In: SZAUDER József – TARNAI Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás*, Akadémiai Kiadó, Bp., 283-332.
- BÍRÓ (2003): BÍRÓ Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Balassi, Bp.
- BRUNNER (1930): BRUNNER Emőd: *A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem*, Dunántúl K., Pannonhalma.
- DANKÓ (1988): DANKÓ Imre: *A kollégium partikularendszere*. In: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Magyarországi Református Egyház, Bp., 776-810.
- DARNTON (1990): Robert DARNTON: *The Kiss of Lamourette*, Norton, New York – London, 1990.
- DERHAM (1793): William Derham: *Physico-theologia, az az az Isten lételemek... és tulajdonságainak a teremtés munkáiból való megmuttatása*, Trattner, Bécs.
- DIENES (1998) DIENES Dénes: *Alsóvadász. Egy abaúji község históriája*, Szerző, Sárospatak.
- DIENES (2002): DIENES Dénes: *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*, Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, Sárospatak, 2002.
- V. ECSEDY (1999): V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473-1800*, Balassi, Bp.
- ELEK (1985): ELEK László: *A jakobinus mozgalom és a felvilágosodás két üldözött Békés megyei képviselője: Réz József és Fábrián János*. In: ELEK László: *Művelődés és irodalom Békés megyében*. I. köt. A XVI. századtól a XIX. század derekéig, Békés Megyei Múzeumok, Békéscsaba, 64-77.

---

⁶⁴ HÉJJA (2003), 31,39. ELEK (1985), 68.

- ERK–SCHÄFER (1986): Heinrich ERK und Hans SCHÄFER (hrsg.): *Schun vun weidm hot mr die Kerich gsieh. Festschrift zur 200-Jahrfeier der Banater Geimende Liebling*, Heimatortsgemeinschaft Liebling, Willstätt-Legelshurst, 1986.
- FEHÉR (2009): FEHÉR Katalin: *Népfelvilágosító törekvések Magyarországon 1777–1849.*, Mati, Bp.
- FURRER (2012): Norbert FURRER: *Des Burgers Buch*, Chronos, Zürich.
- FÜLÖP (1978): FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Akadémiai Kiadó, Bp.
- GAÁL (2001): GAÁL Endre: *A szegedi nyomdászat 1801–1918*, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.
- GÁBORJÁNI SZABÓ (2014): GÁBORJÁNI SZABÓ Botond: *Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium*, Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen.
- GLAS (1937): Balthasar GLAS: *Geschichte der deutschen Kolonistengemeinde Liebling 1786–1936 zum 150-jährigen Gründungsjubiläum*, Schwäb, Verl., Timisoara.
- GLATZ–MÁRTON, (1818): GLATZ Jakob – MÁRTON József: *Az ausztriai Tsász. Kir. Birodalomban 1817-ben tartatott reformáció öröminnepének előadása némelly közönséges észrevételekkel együtt, mellyek a protestánsoknak a nevezetes birodalomban lévő egyházi állapotjokat illetik*. Pichler, Bécs.
- GRANASZTÓI (2008): GRANASZTÓI Olga: *Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók*. In: *A magyar irodalom története*. Főszerk.: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Gondolat, Bp.
- GRANASZTÓI (2009): GRANASZTÓI Olga: *Francia könyvek magyar olvasói*, OSZK, Bp.
- J. HALÁSZ (2002): J. HALÁSZ Margit: *Könyves szakmák a Kárpát-medencében a XVI–XIX. században*. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen.
- HÉJJA (2003): HÉJJA Julianna Erika: *Könyv és olvasója Gyulán a XVIII. század első felétől 1848-ig*, OSZK, Bp., 2003.
- HÉJJA (2009): HÉJJA Julianna Erika: *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája 1715–1848*, Békés Megyei Levéltár, Gyula.
- HORVÁTH (2004): HORVÁTH József: *Végrendeleti adalékok a Veszprém megyei falvak népi vallásosságához a XVIII. század második feléből*. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 6/1. köt, szerk. S. Latkovits Emőke, Mészáros Veronika, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, Veszprém, 135-148.
- HUDI (2011): HUDI József: *Dunántúli református tanítói könyvtárak az 1820-as években*, *Korall*, 2011, 43. 122-146.
- IMRE (1984): IMRE Mihály: *A város művelődéstörténete a XVIII. századig*. In: *Hódmezővásárhely története*. Főszerk. Szabó Ferenc. 1. köt. *A legrégebb időktől a polgári forradalomig*, Városi Önkormányzat, Hódmezővásárhely, 1984. 623–678.
- IMRE (1997): IMRE Mihály (szerk.): *Szőnyi Benjámint és kora 1717–1794*, Bethlen Gábor Református Gimnázium, Hódmezővásárhely.
- JÓZSÁNÉ HALÁSZ (1999): JÓZSÁNÉ HALÁSZ Margit: *A magyarországi könyvkötőcéhek történetéből*. In: *Tanulmányok a kézműipar történetéből*. Szerk. Csiffáry Gergely, Veszprémi Akadémiai Bizottság, Veszprém, 353–394.
- KIS (1992a): KIS Bálint: *A Békés-Bánati Református Egyházmegye története*, Csongrád megyei Levéltár, Békéscsaba-Szeged.
- KIS (1992b): KIS Bálint: *A szentesi református eklezsia állapotja, nevezetesebb tagjainak élete, emlékezetet érdemlő dolgaik, változásai*. In: KIS Bálint: *A Békés-Bánati református Egyházmegye története*, Csongrád megyei Levéltár, Békéscsaba-Szeged, 283-387.
- KIS, (1815): KIS János: *A vallástalanságról, s a vallásbéli buzgóság meghidegedésének okairól...*, Sziesz, Sopron.

- KÓKAI (2010): KÓKAI Sándor: *A Bánság történeti földrajza (1718-1918)*, Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza.
- KÓKAY (1983): KÓKAY György: *Javaslatok 1789-ből a könyvolvasás népszerűsítése érdekében*. In: Kókay György: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, Akadémiai Kiadó, Bp., 167-177.
- KOLLEGA TARSOLY (2011): KOLLEGA TARSOLY István: *II. József német telepesei*, PhD dolgozat, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2011.
- KOOL (1995): Anne-Marie KOOL: *Az Úr csodásan működik*, 1. köt., Harmat, Bp.
- SZ. KRISTÓF (1995): SZ. KRISTÓF Ildikó: „Istenes könyvek - ördögös könyvek” In: Népi kultúra - népi társadalom, A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, XVIII, Bp., 1995, 67-104.
- SZ. KRISTÓF (2002): SZ. KRISTÓF Ildikó: A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet? *Acta Papensia*, 2002/1-2, 3-28.
- SZ. KRISTÓF (2008): SZ. KRISTÓF Ildikó: *Statisztikák, használatok, olvasatok. Az írni-olvasni tudás történeti kutatásának forrásairól és módszereiről (16-18. század)*. In: FÜLEMÜLE Ágnes - KISS Réka (szerk.): *Történeti forrás - néprajzi olvasat*, L'Harmattan, Bp., 209-224.
- KULCSÁR (1943): KULCSÁR Adorján: *Olvasóközönségünk 1800 táján*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- LABÁDI (2007): LABÁDI Gergely: Az olvasó pásztor. A könyv médiuma a felvilágosult népnevelésben, *Erdélyi Múzeum*, 3-4 (2007), 61-78.
- S. LACKOVITS (2000): S. LACKOVITS Emőke: A vallásos élet felekezeti és területi jellemzői a Közép-Dunántúlon (17-20. század), *Néprajzi Látóhatár*, IX. 2000, 3-4. sz. 175-190.
- LAERKE (2009): Mogens LAERKE (ed.): *The Use of Censorship in the Enlightenment*, Brill, Leiden – Boston.
- MARJANUCZ (2012): MARJANUCZ László: *A magyarországi szabadelvű rendiség egy dokumentuma: Gömör megye 1794-i beadványa a Helytartótanácsnak a sajtószabadság ügyében*. In: *Felvilágosodás - Lumières - Enlightenment - Aufklärung. Képek, szövegek, olvasatok*, Szerk. Bartha-Kovács Katalin - Penke Olga - Szász Géza, JATEPress, Szeged, 91-98.
- MILOTAY (1996): MILOTAY Nóra: A könyv- és olvasástörténetkutatás a modern kultúrtörténetírásban, *Sic Itur ad Astra*, 1996/1-3, 175-183.
- MONOK (1993): MONOK István: *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*, Scriptorum, Szeged.
- MONOK (2009): MONOK István: „*Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum*” Az „*et amicorum*” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról. In: *Humanizmus és gratuláció. Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*. Szerk.: Császtvay Tünde, Nyerges Judit, Balassi, Bp., 266-276.
- OSTERVALD (1745): Jean Frédéric OSTERVALD: *A' keresztyének között ez idő szerént uralkodo romlottságnak kuffejeiről valo elmélkedés*. Margitai János, Debrecen.
- PADÁNYI (1974): PADÁNYI Klára: *Századvégi hitvédelem és felvilágosodás Louis Racine magyar fordításában*. In: SZAUDER József – TARNAI Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás*, Akadémiai Kiadó, Bp., 177-200.
- SANDER (1794): Heinrich SANDER: *Az istennek jósága és böltsessége a természetben*, Wéber, Pozsony-Komárom.
- SZABÓ (1973): SZABÓ Ferenc (szerk.): *Mezőberény története*, 1-2. köt., Mezőberényi Nagyközség Tanácsa, Mezőberény.

SZABÓ (2008): SZABÓ Ferenc: *Az Alföld a 18. századtól a 20. század derekáig*. In: SZABÓ Ferenc: *Két és fél évszázad az Alföld történetéből*, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 137-210.

SZEREMLEI (1890): SZEREMLEI Sámuel: *Szónyi Benjámin és a hódmezővásárhelyiek*. Hornyánszky, Bp.

SZMIDA – NIKOLÉNYI (1901): SZMIDA Lajos – NIKOLÉNYI István: *Temes vármegyei Végvár (Rittberg) nagyközség multja és jelene*, Végvár község, Temesvár.

TÓTH (1806): Tóth Ferenc: *Lelki pásztori gondviselés A lelki pásztori theológiának II. darabja*, özvegy Streibigné betüivel, Győrben.

TÓTH (1996): TÓTH István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz...*, MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár (MOL)

MOL C 60 83. csomó: Helytartótanácsi Levéltár C 60 Departementum revisionis librorum 83. csomó.

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhely Levéltára (MNL CsML-HL)

MNL CsML – HL IV/1001/g/1. Törvényhatósági jogú városok. Feudális kor. Végrendeletek 1730–1849. Végrendeletek 3-500. 1731–1802.

MNL CsML – HL IV/A/1001/g/5. Törvényhatósági jogú városok. Feudális kor. Végrendeletek 1730–1849. Testamentumkönyv 1730–1795.

MNL CsML-HL XIV.8. Személyek. Szónyi Benjámin református lelkész, író kézírata 1764–1793.

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára (MNL CsML – SzL)

MNL CsML – SzL V/A/102/k/2. Mezővárosok levéltárai. Feudális kor. Szentes Város Tanácsának iratai (1703–)1720–1849(–1890). Végrendeletek (1731–)1802–1849(–1890)

Szentes Nagytemplomi Református Egyházközség levéltára (SzNREL)

SzNREL I.375.h. Számadási iratok.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (Debrecen) (TtREL)

TtREL I.1.b.35.595. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Papp János öcsödi tanító fegyelmije (heterodoxia), 1795.

TtREL I.1.b.36.644. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Fábrián János békési iskolamester fegyelmije 1796.

TtREL I.1.b.37.658. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Fábrián János békési iskolamester fegyelmije, 1797.

TtREL I.1.b.51.1048. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Pap Mihály köröstarcsai jegyző botránkoztató ügye, 1812.

TtREL I.1.b.61.1354. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Esperesi jelentés 1818.

TtREL I.29.a.2. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Jegyzőkönyvek 1696–1959. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829.

TtREL I.29.c.7. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–1979. Elegyesek 1796–1901. Népiskolai szervezet, rendszabályok 1787–1858.

TtREL I.29.c.13. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–1979. Egyházmegyei gyűlés 1787–1861.

TtREL I.29.f.3. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Felsőbbhatósági körlevelek 1606–1948. Püspöktől érkezett körlevelek, levelek 1766–1878.

TtREL I.29.h.1. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházlátogatási iratok 1786–1843

TtREL I.29.i.33. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok 1765–1979. Debellaács 1794–1867.

TtREL I.29.i.114. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok 1765–1979. Makó 1779–1864.

TtREL I.29.i.179. Békés-Bánáti egyházmegye irata. Egyházközségekre vonatkozó iratok 1765–1979. Szentes 1787–1865.

TtREL I.29.i.209. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok 1765–1979. Elszakított egyházközségek 1788–1880. Kispereg 1801–1879. Borossebes 1813–1876.

TtREL I.29.o.1. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Igazgatási iratokhoz segédletek 1816–1948. Esperesi napló 1816–1862.

TtREL I.62.e.1. Egyházközségek iratai. Békési egyházközség iratai. Számadási iratok 1791–1952.